

А.Т. Мәми^{*1}, З.О. Дүкенбаева², Д.С. Муталова³

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан,
E-mail: anara_mamy@mail.ru

²т.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің профессоры, Астана қ., Қазақстан,
E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

³Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы,
Орал қ., Қазақстан, E-mail: mutalova.dzhanargul@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Қазіргі кезде ғалымдардың кәсіпкерлік тарихын зерттеуге деген қызығушылығы оның ғылыми өзектілігі мен әлеуметтік тәжірибенің қажеттілігінен туындап отыр. Қоғам мен ғылым дамуының белгілі бір кезеңдерінде кәсіпкерлік тарихы әлемнің құрамдас бөлігі ретінде біршама белсенді түрде зерттелді, бірақ басқа кезеңдерде бұл тақырып зерттеу саласының шеңберінен шығып кетті. Бұл тарихи жағдайдың дамуымен, қоғам туралы білімнің жаңа қағидаларының пайда болуымен, кәсіпкерлікті зерттеудегі тұжырымдамалық көзқарастардың өзгеруімен түсіндіріледі. Қазіргі уақытта әлеуметтік ойдың орталық тақырыптарының бірі ретінде, қоғамның әлеуметтік құрылымының құрамдас бөліктерінің әрқайсысының біртұтас қарама-қайшы жүйе ретінде өмір сүруінің ұтымды моделін іздеуге арналған зерттеулер басымдылық танытып отыр. Оның төңірегінде саясаттану, философияда, әлеуметтану, экономика, мәдениеттану сияқты әртүрлі ғылымдарда пікірталастар жүргізілуде. Олардың талқылауына кейінірек тарихшылар да қосылды. Бұған кәсіпкерлік мәселелері бойынша жинақталған тарихи эмпирикалық материал арасындағы әдіснамалық қарама-қайшылықты шешу қажеттілігі және осы материалдың тұтас теориялық қорытуының және осы құбылысты түсіну әдістемесінің жоқтығы себеп болып отыр. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің қалыптасу тарихын зерттеу маңыздылығы кәсіпкерліктің қоғамдағы орны мен рөлін анықтаудағы оңтайландырылған көзқарасты қалыптастыру қажеттілігімен ғана емес, сонымен қатар жаңа, бұрын талқыланбаған мәселелерді тұжырымдаумен де байланысты.

Кілт сөздер: экономикалық тарих, кәсіпкерлік тарихы, шағын және орта кәсіпкерлік, Қазақстандық нарық

Мәми А.Т.^{*1}, Дүкенбаева З.О.², Муталова Д.С.³

¹докторант Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
E-mail: anara_mamy@mail.ru

²д.и.н., профессор Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана,
Казахстан

E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

³старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана, г. Уральск, Казахстан
E-mail: mutalova.dzhanargul@mail.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В настоящее время интерес ученых к изучению истории предпринимательства обусловлен ее научной актуальностью и необходимостью социальной практики. На определенных этапах развития общества и науки история предпринимательства как составной части мира достаточно активно изучалась, но на других этапах эта тема выходила за рамки исследования. Это объясняется развитием исторической ситуации, появлением новых принципов познания общества, изменением

концептуальных подходов в изучении предпринимательства. В настоящее время в качестве одной из центральных тем общественной мысли приоритет отдается исследованиям, направленным на поиск рациональной модели существования каждой из составляющих социальной структуры общества как единой противоречивой системы. Вокруг него ведутся дискуссии в различных науках, таких как политология, философия, социология, экономика, культурология. Позже к их обсуждению присоединились историки. Причиной этого является необходимость разрешения методологического противоречия между накопленным историческим эмпирическим материалом по вопросам предпринимательства и отсутствием всестороннего теоретического обобщения этого материала и методологии понимания этого феномена. Важность изучения истории становления малого и среднего предпринимательства в Казахстане связана не только с необходимостью формирования оптимизированного подхода к определению места и роли предпринимательства в обществе, но и с формулировкой новых, не ранее обсуждавшихся вопросов.

Ключевые слова: экономическая история, история бизнеса, малый и средний бизнес, рынок Казахстана.

Mami A.T.^{*1}, Dukenbayeva Z.O.², Mutalova Dzh.S.³

¹PhD student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyev, Astana, Kazakhstan

E-mail: anara_mamy@mail.ru

²D.h.s., professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyev, Astana, Kazakhstan

E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

³Senior lecturer at West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: mutalova.dzhanargul@mail.ru

HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN

Abstract

Currently, the interest of scientists in studying the history of entrepreneurship is due to its scientific relevance and the need for social practice. At certain stages of the development of society and science, the history of entrepreneurship as an integral part of the world was studied quite actively, but at other stages this topic went beyond the scope of the study. This is due to the development of the historical situation, the emergence of new principles of knowledge of society, a change in conceptual approaches to the study of entrepreneurship. Currently, as one of the central themes of social thought, priority is given to research aimed at finding a rational model for the existence of each of the components of the social structure of society as a single contradictory system. There are discussions around it in various sciences, such as political science, philosophy, sociology, economics, cultural studies. Later, historians joined their discussion. The reason for this is the need to resolve the methodological contradiction between the accumulated historical empirical material on entrepreneurship and the lack of a comprehensive theoretical generalization of this material and a methodology for understanding this phenomenon. The importance of studying the history of the formation of small and medium-sized businesses in Kazakhstan is associated not only with the need to form an optimized approach to determining the place and role of entrepreneurship in society, but also with the formulation of new, not previously discussed issues.

Keywords: economic history, business history, small and medium business, Kazakhstan market.

Кіріспе. Батыс әдебиеттері кәсіпкерлік терминін ерте кезеңнен XVIII ғасырдың ортасын бастап қолданатынын ескеретін болсақ, бұл тақырыпқа байланысты еңбектер өте көп. «Кәсіпкер» сөзіне әр дәуірде Батыс ғалымдары оған әртүрлі түсінік беріп келді. «Кәсіпкер» сөзі экономикалық тарих әдебиеттерінде біршама кеш пайда болды; алғаш рет ирланд-француз экономисі Ричард Кантильон 1755 жылы өзінің *Essay sur la Nature du Commerce en Général* еңбегінде алғаш қолдана бастаған. Кантильонның концепциясы кәсіпкерді тәуекелшіл және нарық мүмкіндіктерін ашушы тұлға ретінде сипаттады. Бұл негізінен кәсіпкерді тәуекелшіл, сергектік қасиеттерімен оны кәсіпкердің факторларды ұйымдастырушы ретіндегі идеясынан ажыратады. Кейін бұл идея XIX ғасырдың аяғына дейін Адам Смит, Жан Батист Сэй, Карл Маркс, және т.б. неоклассикалық мектебінің классикалық экономикалық ойлауында үстемдік етеді.

Классикалық пікір бойынша кәсіпкер капиталист емес, жер иеленуші де, басқарушы да емес. Блауг пікірінше кәсіпкер шешім қабылдаушы болуы керек деп пайымдаған. Оның қызметі және «кәсіпкерлік» деген атқа лайық осы функциясы ғана екенін атап өтті. [1, p.76-88] Өз тәуелсіздігін алғаннан кейін

еліміздің нарықтық жүйеге өтуі оңай болған жоқ. Жоспарлы экономикамен өмір сүрген халыққа, мемлекеттік институттарға, заңдық құжаттарға қайта бейімделуге тура келді. 1990 жылы Қазақстан жүйелі аса қауіпті дағдарыс жағдайына енді. Жүйелік дағдарыс қоғам мен мемлекеттің барлық салалары мен институттарына ерекше әсер етті. Сонымен қатар объективті түрде анықталған өзара тәуелді дағдарыс құбылыстарының болуы, олардың белгілі бір иерархиясы, тереңдігі мен таралуы, кейбір элементтердің дағдарысы сөзсіз басқалардың дағдарысын тудырды. Дағдарыс құрылымын, оның себеп-салдарлық байланыстарын білу бірқатар басылымдардың тақырыбына айналды. Батыс, АҚШ елдерінің экономикасында шағын және орта кәсіпкерлік шамамен ЖІӨ үлесінде 50-70% құрайтынын ескеретін болсақ, сәйкесінше бұл елдерде кәсіпкерліктің дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Қазіргі кезде көптеген компаниялар әлемдік деңгейге шығып, шағын кәсіпкерліктен ірі алпауыт холдингерге айналып жатырғанына куә болып отырмыз. Интернетке негізделген сауда мен коммуникацияны жаһандық деңгейде таратқан үшінші өнеркәсіптік революция Apple, Alphabet және Microsoft сияқты технологияға негізделген компаниялар ретінде ғылымға негізделген кәсіпкерліктің маңыздылығы туралы жаңа хабардарлықты арттырды және жаһандық нарық көшбасшыларына айналды. Бұрын-соңды болмаған ауқымда коммерциялық табысқа ықпал ететін қолайлы экожүйені құрды.

Мақсаты: Зерттеу жұмысының мақсаты ғылыми маңыздылығы мен білім дәрежесі тұрғысынан Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің қалыптасу және даму тарихын зерттеудегі мәселелерді жаңа әдістемелік тәсілдер негізінде зерттеу мүмкіндігін қалыптастырады. Зерттеудің мақсаты 1991-2020 жылдардағы Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы мен қалыптасу кезеңінде қоғамды өзгерту және кәсіпкерлікті дамытуды жүзеге асырудың мемлекеттік саясатының негізгі бағыттарын қазіргі заманғы тарихи білім тұрғысынан зерттеу болып табылады.

Материалдар мен әдістер: Өз кезегінде Қазақстанда «кәсіпкерлік» заңды негізде тек 90-шы жылдары ғана енгізілгенмен, кәсіпкерлік тарихы ерте заманнан пайда болып, өзіндік ерекшелікке ие болды. Ежелгі түрік дәуірінде Жетісу қаласы тек аялдау орны ғана емес, сонымен қатар, мұнда сауда және қолөнер орталықтары болған. XIII ғасыр мен XV ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Қазақстан территориясы арқылы сауда қызметінің дамуында маңызды рөл атқарған Батыс-Шығыс халықаралық сауда жолы өткен. XVIII ғасырда қазақтар Орта Азия, Ресей, Қытай, Иран патшалықтарында – мал, жылқы, тері, жүн және аң аулау бұйымдарымен сауда жасаған. Қазақ жерлері арқылы Орта Азиядан Ресейге керуендер жөнелтілген. Орынбор, Тобыл, Семей арқылы сауда жасау өте маңызды болған [2, p.68-73].

XIX ғасырдың алғашқы жартысында тұз табумен айналысу, тау-кен ісі дами бастады. Сонымен қатар, мыс, қалайы, күміс, тас көмір қазу басталып, балқыту және тері илеу зауыттары ашыла бастады. XIX ғасырдың екінші жартысында натуралды шаруашылықтың бөлінуі Қазақстанның Ресей, Орта Азия, Қытаймен сауда қатынастарының жалғасуымен ұласты. XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы өнер-кәсіптің дамуына ресейлік және шетелдік капиталдың келуі де үлкен пайдасын тигізді. Өте кең дамығаны – банк капиталы болды. Сауданың стационарлық және жәрмеңкелік түрлері өте жақсы дамыды. Жәрмеңкелік сауда Бүкілресейлік сипат ала бастады. Осы кезеңде шетел капиталының әсері өте маңызды болды. Ақпан және Казан төңкерістерінің әсері нарықтық экономикалық байланыстардың әлсіреп жойылуына әкеліп соқты. 1985 жылы Михаил Горбачев Кеңес мемлекетіне басшылыққа келген кезден коммунистік партия мен кеңестік экономиканың, қоғамның терең дағдарысқа ұшырағаны белгілі болды. Бұған қарамастан бүкіл әлемде қайта құру (перестройка) реформасының алғашқы қадамдары социалистік жүйенің негіздерін толық түсінбей іске асырылуға бағытталып жатты. Горбачев пен оның Министрлер кабинеті қабылдаған тәсіл экономиканы жеделдетуге арналған жоғарыдан төменге бағытталған болды. Ол кеңес экономикасының тиімсіздік, сапаның төмендігі және технологиялық дамудың артта қалуы сияқты үш негізгі кемшіліктерді жоюға тырысты. Осы мақсаттарға жету үшін Горбачев мемлекеттік шешім қабылдауды орталықсыздандыру, шағын және жеке кәсіпорындарды инновациялар мен бастама-ларды ынталандырумен біріктірілуі керек деп санады. Бұдан Горбачевтің Кеңес Одағын көп ұзамай әлемдік нарыққа тең дәрежеде қосуға тырысқан ұмтылысын көреміз, дегенмен бұл үміт елдің экономика-лық және саяси күйреуі жағдайында мүмкін емес еді. Горбачев, әдетте, нарықтық экономикаға деген көзқарастарында өте сақ болғанымен, социалистік нарықтық шешімді жақтағанын байқауға болады. Дэвид Локвуд бұл көзқарасты экономиканың көп бөлігін сыртқы бәсекелестіктен қорғап, ішкі нарықтық тетіктерді енгізумен деп сипаттады. [3, p.27-35] Ресми түрде Кеңес Одағында елдегі шағын жеке кәсіпкерлікті қолдайтын алғашқы заң актісі 1986 жылы қабылданған «Жеке еңбек қызметі туралы» Заңы болды. Қызмет көрсету, бөлшек сауда және тұтыну тауарларын өндіруде белсенді түрде жүзеге асырылатындардан басқа, жеке экономикалық қызметтің кең спектріне мүмкіндік бере отырып, жаңа заң өз ауқымында өте шектеулі болды. Алдымен, бұл Кеңес өкіметіне өндірілген өнім, сол өнімдердің бағасы және тіпті кейбір моральдық мәселелер туралы шешім қабылдау

құқығын қалдырды, рұқсат алуға өтініш берген жаңа жеке кәсіпорындар шынымен де қоғамның мүдделеріне қызмет етуі және олардың бизнесі құрметті және адал тәжірибеге негізделген болуы өкімет тарапынан қатаң бақыланып отырды. 1988 жылдың мамыр айында «кооперативтер туралы» жаңа заң күшіне енді. Хедрик Смит сипаттағандай бұл «таңқаларлық либералды заң» мемлекеттік емес меншіктің көлемі мен аясын кеңейту кезінде мүлдем жаңа экономикалық құрылымды ұйымдастыруға болатын мүмкіндіктер ретінде қарастырылды. Джонс пен Москоф атап өткендей бұл заң кооперативтердің мөлшеріне, олардың қызмет ауқымы мен спектріне, олардың бизнес-активтерінің мөлшеріне, сондай-ақ қатысушы тараптар үшін кірістер мен кірістердің мөлшеріне бұрынғы шектеулерді алып тастаған ерекше заң болды [4, р.501-528]. Қайта құрудың алғашқы жылдарына қысқаша шолу жасайтын болсақ, Кеңес үкіметінің жүйені орталықсыздандыру әрекеттері күтілетін нәтиже берді. Кеңестік шаруашылық құрылымында жеке капитал мен жеке кәсіпкерлік элементтері пайда болды. Дегенмен, 1960 және 1970 жылдардағы орталықсыздандыру саясатының болғанын ескеретін болсақ, мұндай күш-жігер мүлдем жаңа емес еді. Оның үстіне, олар да айтарлықтай радикалды шаралар қолданбады [5, с.63-65]. Кеңестік жоспарлы экономикасының құлдырау себептеріне өнімділіктің төмендігін, ақша мәселелерін, тиімсіз басқару және тұтыну тауарларының жетіспеуімен қатар жүретін жоспарлы экономиканың теңгерімсіздігін анықтауға болады. Кеңестік экономикада оны шикізат экспортына және батыстық тұтыну тауарларының импортына тәуелді ететін эндемиялық ерекшеліктер болды. Технологияға шектеулі қол жеткізу және оны алып әскери сектордың қызметінде ғана таңдаулы түрде пайдалануды да осыған байланысты маңызды факторлар ретінде атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы күндерінен бастап тарихи өлшемдердің мәселелері болды. Н.Назарбаев өз үкіметінің «демократия, нарықтық экономика, халықаралық стандарт-тарға сәйкес адам құқықтарын қорғау жолымен» жүретінін мәлімдегенде, бұл жолдың оңай және ауыртпалықсыз болатынына кепілдік бермеді. Оның билік еткен жылдарындағы алғашқы уақыттарын-дағы басты алаңдаушылық экономикалық тұрақтандыру болды.

1990-1991 жж. Қазақстанда капиталистік институттардың болмауы шағын және орта кәсіпкерліктің пайда болуы мен дамуына кедергі болған жоқ. Жекешелендіру кезеңінде көп кәсіпкерлердің көлеңкеден шығуына мемлекеттің модернизациялық рөлі, оның артықшылықты саясаты және қозғалыс еркіндігі ықпал етті. Сонымен қатар қаржыландыруға қатысты белсенді ұстанымға ие болған мемлекет өзі бақылау жүргізіп, шетелдіктермен бәсекелес болу қажеттілігін және т.б. жергілікті кәсіпкерлік топтардың, атап айтқанда, олар алып жүретін кәсіпкерлік рух пен мәдениет нысандарының өсуіне шетелдік әріптестердің болуы және олармен бәсекелестікке ықпал етуін қолдап отырды. Негізінен экономикалық болған басқа еуропалық кәсіпкерлермен салыстырғанда орта тап және кәсіпкерлер әлсіз күйде қалды. Дара кәсіпкерлер және білімді орта тап, әртүрлі этникалық топтар мен аймақтық мүдделерді көздеген кәсіпкерлер бір деңгейде болғанымен ерекшеленеді [6, с. 3-10].

Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау мәселелері алғаш рет 90-жылдардың басында көтерілді. XX ғасыр («Қазақ КСР-де шағын кәсіпорындарды құру және дамыту шаралары туралы» Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1990 жылғы 31 қазандағы № 432 арнайы қаулысы қабылданған), бірақ бұл мәселелер заңнамалық деңгейде 90-жылдардың екінші жартысында ғана шешілді [7]. Бұл ретте қандай субъектіні шағын кәсіпкерлікке, ал қайсысын орта немесе ірі кәсіпкерлікке жатқызуға болатынын қалай анықтауға болатындығы туралы мәселе туындады. Тәсілдер бірнеше рет өзгерді - кейде сандық критерий және жүзеге асырылатын қызмет ауқымы шешуші критерийлер ретінде, содан кейін сандық критерий және жыл ішіндегі активтердің жалпы құны болып табылды. Мысалы, бастапқыда шағын кәсіпорындарға: өнеркәсіпте және құрылыста жұмыс істейтіндер саны 200-ге дейін, ғылым және ғылыми қызметте - 100 адамға дейін, өндіріс секторының басқа салаларында - 50 адамға дейін, өндіріс сала-ларында – 25 адамға дейін, бөлшек саудада – 15 адамға дейін жұмыс істейтін кәсіпорындар кіреді деп көзделген болатын. Одан кейін шағын кәсіпкерлік субъектісі – заңды тұлға болмаған жеке тұлға және кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жұмыскерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан аспайтын және активтердің жиынтық құны есептік көрсеткіштен 60 000 еседен асатын заңды тұлға болып табылды [8].

1990 жылдары заң бойынша кәсіпкер жүзеге асыратын қызметтің сандық және сапалық көрсеткіштері есепке алынды. «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңға сәйкес шағын кәсіпкерлік субъектілері – қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан аспайтын заңды тұлға құрмайтын дара кәсіпкерлер және қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан аспайтын жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыратын заңды тұлғалар шағын кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Сонымен қатар, тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда белгіленген мүліктің орташа жылдық құны 60 мың еселенген айлық есептік көрсеткіштен (бұдан әрі - АЕК) аспауы керек [9].

Жоғарыда аталған шарттардың бірі асып кеткен жағдайда шағын кәсіпкерлік субъектілеріне шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін қарастырылған жеңілдіктер қолданылмайды. Сондай-ақ, заңнамада көрсетілген шарттарға сай болғанымен, шағын кәсіпкерлік субъектілері ретінде тануға болмайтын жеке кәсіпкерлік субъектілері арнайы бөлінген. Атап айтқанда, олар мыналарды жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларды қамтиды: 1) есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлардың айналымына байланысты қызмет; 2) акцизделетін өнімді өндіру және (немесе) көтерме саудада өткізу; 3) астық қабылдау пункттерінде астықты сақтау жөніндегі қызмет; 4) лотерея өткізу; 5) ойын бизнесі және шоу-бизнес саласындағы қызмет; 6) сертификаттау, метрология және сапаны басқару саласындағы қызмет; 7) мұнайды, мұнай өнімдерін, газды, электр және жылу энергиясын өндіру, өңдеу және өткізу жөніндегі қызмет; 8) радиоактивті материалдардың айналымына байланысты қызмет; 9) банк қызметі (немесе банк операцияларының жекелеген түрлері) және сақтандыру нарығындағы қызмет (сақтандыру агентінің қызметін қоспағанда); 10) аудиторлық қызмет; 11) бағалы қағаздар нарығындағы кәсіби қызмет (Жеке кәсіпкерлік туралы заңның 6-бабының 4-тармағы). Мұндай шектеулер кездейсоқ енгізілмейді, бұл субъектілерге мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну қажет емес деп есептелінеді [10].

Жұмыскерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан асатын заңды тұлға құрмайтын дара кәсіпкерлік субъектілері және қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан асатын, бірақ 250 адамнан аспайтын және орташа жылдық саны бар жеке кәсіпкерлікпен айналысатын заңды тұлғалар орта кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Жылдағы активтердің құны тиісті қаржы жылына арналған респуб-ликалық бюджет туралы заңда белгіленген АЕК-тің 325 000 еселенген мөлшерінен аспайтын кәсіпкерлер болды [11]. Осылайша, заңнамалық тұжырымдамаға сәйкес: 1) жеке кәсіпкерлер тек шағын немесе орта бизнес субъектілері бола алады; 2) активтерінің орташа жылдық құнына қарамастан, қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан аспайтын дара кәсіпкерлік субъектілері шағын кәсіпкерлік субъектілері болып танылады; 3) активтерінің орташа жылдық құнына қарамастан қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан асатын дара кәсіпкерлер орта кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Демек, жеке кәсіпкерлер үшін заңды тұлғаларға қарағанда негізгі өлшем сандық (50 адамға дейін немесе 50-ден астам адам) болса, заңды тұлғалар үшін сандық және сапалық өлшемдер біріктіріліп қолданылады. Қазіргі кезде Шағын кәсіпкерлік субъектілері жеке кәсіпкерлер мен кәсіпкерлікпен айналысатын заңды тұлғалар болып табылады. Олардың қызметкерлерінің орташа жылдық саны 100 адамнан аспауы және орташа жылдық табыс АЕК 300 000 еседен аспауы керек [12]. Орта кәсіпкерліктің субъектілері шағын және ірі кәсіпкерлік субъектілеріне қатысы жоқ жеке кәсіпкерлер мен кәсіпкерлікпен айналысатын заңды тұлғалар болып табылады. Олар мынадай критерийлерге сәйкес қызметкерлердің орташа жылдық саны 101-ден 250 адамға дейін; және (немесе) орташа жылдық табыс АЕК-тің 300 000 еселенген мөлшерінен жоғары болса, бірақ қоса алғанда АЕК-тің 3 000 000 еселенген мөлшерінен аспайды.

Баға бақылауының күрт жойылуы ауыр зардаптарға әкеп соқты, гиперинфляция және нақты жалақы мен материалдық өндірістің күрт құлдырауы халықтың әл-ауқатының төмендеуіне әкелді. Мемлекет тұтыну тауарларын импорттау және экспорттау кәсібінен бас тартқаннан кейін, Қазақстан нарығы шетелде өндірілген тауарларға толы болды, бұл негізінен барлық қарапайым тұтыну тауарларының тұрақты тапшылығынан шаршаған халықты тыныштандыратын психологиялық әсер ретінде қабылданды. Дегенмен, тұтыну тауарларының жоғары бағасы үй шаруашылықтарының азық-түліктен басқа нәрсеге ақша жұмсай алмауына әкелді. Сонымен бірге бұл шараның тағы бір нәтижесі отандық өндіріске және оған деген тиімді сұранысқа қатты нұқсан келтірді.

Әлеуметтік күйзелістерден қорыққан үкімет шок терапиясының алғашқы жылдарында еңбек ұжым-дарына айтарлықтай жеңілдіктер жасады. Соның салдарынан тек еңбек қауіпсіздігін ғана емес, сонымен қатар тұрғын үйден бастап ана күтіміне дейінгі басқа да көптеген әлеуметтік қамсыздандыруды қамтама-сыз ететін кеңестік әлеуметтік қауіпсіздік жүйесі ешқашан бұзылған жоқ. Инфляцияны болдырмау үшін жалақы деңгейі де ешқашан қатып қалған жоқ. Дегенмен, жұмыс берушілер көптеген жұмысшыларды жай ғана босата берудің орнына, көптеген айлар бойы жалақысыз қалдырды. Оның үстіне, жалақы мен әлеуметтік төлемдердің нақты құны баяу құлдырап кетті, нәтижесінде олар ауысуға дейін бұрынғыдай табыс пен байлықтың негізгі көзі қызметін атқаруды тоқтатты [13, с. 41-43]. 1990 жылдардың ортасына қарай негізгі шаруашылық меншік аздаған адамдардың қолында шоғырланып, ірі қаржы субъектілері мен фирмалардағы жоғары басшылық мүшелері елдің негізгі экономикалық активтерін толықтай дерлік бақылауға алған кезең болды. Кәсіпорындарға көмектесу үшін стратегиялық инвесторларды табу мақсатына сүйене отырып, үкімет негізгі салалардың акцияларын ашық аукциондарда ең жоғары баға ұсынғандарға сатты. Бұл акцияларды әдетте аға өнеркәсіп менеджерлері мен ірі коммерциялық ұйымдардың жетекшілері сатып

алды, олар ескі кеңестік элитаның басқа мүшелерімен бірге кейіннен ірі қаржылық және өнеркәсіптік топтарды құра алды. Қазақстандағы ірі бизнеске енген қылмыстық және квазикалық тәжірибелер шағын және орта кәсіпкерлік саласына да таралды. Ресми статистикаға сәйкес, 2008 жылы Қазақстандағы көлеңкелі экономиканың көлемі шамамен 3,13 триллион теңгеге немесе 20 миллиард доллардан астамға жеткен. 2002-2012 жж. 10 жыл ішінде көлеңкелі экономиканың ЖІӨ-дегі үлесі 30%-дан 20%-ға дейін төмендеп, 5 трлн теңгені құраған. Басқа бағалаулар бойынша 2012 жылы республика экономикасының көлеңкелі секторының көлемі ЖІӨ-нің 40-тан 70%-ға дейін болды. [14] Сауда, жылжымайтын мүлікпен операциялар, әртүрлі шағын және орта кәсіпкерліктің қызметтерінің қолма-қол ақша айналымы көп жүретін сала болғандықтан, базарлар мен қала базарларында есепсіз сауда операцияларының көлемі де айтарлықтай болды. Бүгінде сауда базарларында және олардың қызмет көрсету саласында қанша адам жұмыс істейтінін нақты ешкім білмейді. Бұл шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің нақты статистикасын жасауға кедергі келтіреді.

Экономикалық реформалар өсіп келе жатқан және қайшылықты еңбек нарығын қалыптастырды. Жоспарлы экономикада болған көптеген шектеулер (жұмыссыздық, толық емес жұмыс күні, қосымша толық емес жұмыс күні және т.б.) алынып тасталды, бұл жұмыспен қамту секторына үлкен икемділік пен өсу серпінін берді. Алайда, бұл тиісті тіркеусіз жұмыс, кәсіпорын мүлкін пайдалана отырып, толық емес жұмыс күні, жалған жұмыспен қамту және т.б. сияқты көлеңкелі құбылыстардың өсуіне әкелді.

Дағдарыстан кейінгі экономикалық жағдайды қорытындылай келе, нарықтық экономикаға бағытталған турбулентті трансформация 1998 жылғы және одан кейінгі жылдардағы оқиғалармен аяқталды деп қорытынды жасауға болады. Қаржылық дағдарыс Қазақстан экономикасының әлсіз жақтарын ғана емес, сонымен бірге оның үлкен және пайдаланылмаған әлеуетін де айқындап берді. Бұл әлеуеттер жаңа жеке сектордағы капитал мен жұмыс күшінің өндірістік қуатында болды, ол жұмыс орындарын құру және өнімділікті арттыруда өзінің әлеуеті тұрғысынан бәсекеге қабілетті рөл атқара бастады. Қазіргі экономикалық жағдайдың негізгі белгісі ретінде елдің экономикалық өсу перспективаларын анықтауда табиғи ресурстар мен басқа да тауарлардың маңыздылығына көңіл бөлуге болады. Елдегі соңғы жылдардағы тұрақты ЖІӨ өсу қарқыны елдің табиғи, сарқылатын мұнай ресурстарына деген тәуелділігін көрсетті.

Сонымен қатар тәуелсіздік жылдарында шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы ұлттық сипаттан гөрі метрополиялық сипатқа ие болды. Бұған дәлел ретінде ресми статистиканы келтіруге болады. 2009-2020 жж. ЖІӨ аймақтар үлесінің ең көп салмағын Алматы қаласы, Атырау облысы, Нұр-Сұлтан қаласы, Маңғыстау облысы алды. Соңғы 2020 жылдың көрсеткіштерде де ЖӨӨ-дегі шағын және орта кәсіпкерлік үлесі жөнінен Нұр-Сұлтан қаласы 56%, Алматы қаласы 49,2%, Батыс Қазақстан 34,1%, Алматы облысы 32,4%, Шымкент қаласы 31,8%, Солтүстік Қазақстан 31,5%, Қостанай облысы 31,5%, Маңғыстау облысы 29,4%, Ақмола облысы 27,1%, Жамбыл облысы 26,5%, Түркістан облысы 24,4%, Ақтөбе облысы 23,8%, Шығыс Қазақстан 20%, Атырау облысы 19,5%, Павлодар облысы 18,8%, Қарағанды 17,9%, Қызылорда 17,6% құраған. Посткоммунистік идеяларға қарсы тұру үшін АҚШ мен Батыста көптеген жаңа көмек агенттіктері құрылды. Қазақстанға АҚШ-тың халықаралық даму агенттігі (USAID), батыс пакеттері ХАҚ (халықаралық ақша қоры) мен Дүниежүзілік банктің несиелері сияқты көпұлтты көмектен және әртүрлі консалтингтік фирмалар мен үкіметтік емес ұйымдар ұсынған екіжақты көмектер келді. Бұл саладағы қатысушыларға басқа да еуропалық және АҚШ үкіметтері қаржыландыратын және посткоммунистік мемлекеттердегі білім, экономика, саясат және әлеуметтік саясат салаларындағы дамуға арнайы әзірленген басқа да әртүрлі бастамалар кірді. Сонымен қатар Еуропалық Қайта құру және Даму Банкі Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға және қолдауға арналған біршама зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұл саладағы кәсіпкерлерге микро кредит беру арқылы қаржылай көмек көрсетіп отырды. [15, с.68-72]

Отандық кәсіпкерлердің тәжірибесі әлі жинақталмағандықтан, зерттеушілер американдық компания-лардың инновациялық қызметін басқарудың ұйымдастырушылық формаларын зерттеуге бет бұрды; ғылыми-технологиялық болжау кәсіпкерге нұсқау ретінде әртүрлі елдердің тәжірибесіне негізделген, «Инновациялық кәсіпкерлікті қалыптастыру мәселелері», «Инновациядағы кәсіпкерлік тәуекелдерді төмендету» басылымдары тарих бойынша ғылыми зерттеулерде инновациялық процестердің тұрақты сипат ала бастағанын атап өтуге болады. Дегенмен, қазіргі тарихнамада қоғам дамуы тарихындағы нарық пен кәсіпкерліктің маңызы мен рөлін бағалауда идеологияланған тәсілді жөнудің өнімді процесі жүріп жатыр. Тарих ғылымының теориялық-методологиялық негіздерінің әлсіздігі салдарынан бүгінгі таңда миф шығаруға бейім тарихшылардың қатары да өсіп келе жатқанын ескеруге болады. Бұл жағдайдың себебі ретінде мәселені шешумен көптеген заманауи тарихшылардың айналысуын атауға болады. «Қазақстан тарихнамасының теориялық-методологиялық мәселелерінің кейбір аспектілері» атты мақаласында Қ.Р. Несіпбаева қазіргі тарихнаманың міндеттерін нақты атап

көрсетті: «Осы кезеңге тән негізгі теориялық және әдіснамалық принциптерді, олардың айналасындағы пікірлер күресін, кейбір басым теориялар мен концепцияларды басқалармен алмастыру» қажеттілігін айтады. [16] Теориялық және әдістемелік әдебиеттерге шолу ғалымдардың дәстүрлі қоғамды өзгерту және нарықтық модельге көшу ерекшеліктері мәселесін белсенді түрде дамытып жатқанын байқатады. Олар бұрын реакциялық, жалған ғылыми деп есептелген еңбектерді ғылыми айналымға кеңінен енгізумен ерекшеленеді. Бұрын қол жетімділігі шектеулі және қарқынды зерттелген шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің әсерінен модернизация теориясы қазіргі тарихнамада кеңінен таралуда. Модернизация теориясын жақтаушылар «модернизация» индустрияландыру мен урбанизацияның, жеке меншік институтының дамуының және кәсіпкерлік қызметтің салдары болып табылатын кезеңдік өзгерістердің белгілі бір түрі екенін дәлелдеуге тырысты. Теориялық және әдіснамалық синтез осы тарихи зерттеудің маңызды міндетін шешуге мүмкіндік береді, Қазақстандағы кәсіпкерліктің құрылуы немесе басқа объективті заңдылықтар мен факторлар тарихи қалыптасу барысына қалай әсер еткенін ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлердің қызметі оларды қалай құрғанын нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Теориялық және әдіснамалық зерттеудің негізгі міндетін анықтай отырып, қазіргі заманғы ғылыми және әлеуметтік шындыққа сәйкес келетін тарих туралы жаңа түсінік қалыптастырумен қатар, өткен туралы білімімізді айтарлықтай кеңейтуге, оны түсінуге деген көзқарастарымызды байытуға мүмкіндік береді.

Бір жағынан, мұндай түсінік негізінде шетелдік тарихнаманың дамуындағы жаңа тенденцияларды ескере отырып, ондағы интеграциялық процестердің барған сайын қарқынды жүруін ескере отырып, қазақстандық тарихнама органикалық буынға айналуы керек. Екінші жағынан, тарихи танымның теориялық және әдіснамалық мәселелерін зерттеудің өзіндік дәстүрі бар қазақстандық тарихнаманың ерекше-лігін ескеру қажет. Сондықтан, елдегі тарихи-әдістемелік зерттеулердің перспективаларын талқылау олардың ретроспективасын талдаумен тығыз байланысты. Сонымен қатар ғылыми зерттеулерде сабақтас ғылымдардың әдістерін, пәнаралық қатынасты пайдалану қажеттілігі туындайды. Нарық концепциясының негізінде жатқан негізгі элементтер мен факторларды, ғылыми танымның жалпы және арнайы әдістерін де қолдану үшін отандық және шетелдік теориялар мен тұжырымдамалар жүйесіндегі әдістемелік тәсілдер туралы білімді, полисемантикалық ұғымдарды эмпирикалық және теориялық талдау әдісін меңгеруді болжайды. [17, p.201] Бұрынғы Кеңес Одағындағы институционалдық реформалар бойынша әдебиеттердегі жалпы болжам - айтарлықтай нарықтық билігі бар және дауларды шешудің балама әдістеріне қол жетімді жеке субъектілерді (яғни, жеке қауіпсіздік, әдетте «жалданған бұзақылар» деп түсініледі) әдетте тиімділігі төмен мекемелерді қалайды, сондықтан әлсіз институттардың бар жиынтығын қолдайды. Нарықтық билік пен меншіктің шоғырлануы жоғары болған кезде нарық субъектілері әлсіз ресми институттарды қалайды, жеке қорғауды сатып ала алады және басқа субъектілерден артықшылық-тарға ие болады. Тиімсіз ережелердің қолданыстағы жиынтығы салыстырмалы нарықта үстемдік ететін фирмалар үшін тиімді, өйткені алынған рента транзакциялар бойынша шығындардың жоғары болуынан құтқарады. Осылайша, бұл топтар үлкен саяси билікке ие болғандықтан, олар формальды құқықтық институттардың сапасын жақсарту бойынша кез келген бастамаларға белсенді түрде тосқауыл қойып отырады [18].

Жоғарыда атап өткеніміздей нарықтық билігі бар ірі фирмалар үстемдік ететін экономикаларда заңды сұраныстың төмен деңгейі байқалады және әлсіз сот жүйесі болады. Бұл фирмалардың заң сұранысына теріс әсер ететін себеп-салдарлық механизмдері үш түрлі болуы мүмкін: біріншісі, негізінен фирма-лардың шағын еншілес ұйымдарына және қатысу үлесі сақталатын басқа да ұйымдарға несие беру үшін әрекет ететін қалталы банктер арқылы несиені бақылау арқылы; екіншісі азаматтық істер бойынша соттарға деген сенімге нұқсан келтіретін кішігірім фирмалармен даулар бойынша ірі, мемлекетпен байланысты фирмалар үшін оң шешімге әкелетін сот жүйесімен саяси байланыстар арқылы; үшіншісі мемлекеттік соттарға балама ретінде шағын және орта кәсіпкерлік дауларын шешудің «екінші ең жақсы» нұсқаларын кеңінен пайдалану арқылы, атап айтқанда, заңды талаптар

Зерттеу нәтижесі: Қазақстандағы жаңа әлеуметтік топтардың қалыптасуының мәні туралы маңызды тарихи мәселені шешуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, посткеңестік Қазақстандағы меншік иесінің табиғатын, оның ерекшеліктерін, сондай-ақ нақты тарихи жағдайлардағы жаңа экономикалық модельдің генезисін анықтауға жол ашты.

Қорытынды: Бірқатар басқа посткеңестік елдердегі сияқты Қазақстанда да мемлекеттің экономика-дағы рөлі экономикалық саясаттың қолайлы тұжырымдамасын әзірлеуде маңызды рөл атқарды.

- Тікелей шетел инвестицияларының ірі фирмаларға бағытталуы шағын және орта кәсіпкерлікке нұқсан келтіріп, ірі фирмалардың нарықтағы үстемдігін күшейтті. Бұл өз кезегінде экономиканы әртараптандыруға, сондай-ақ азаматтық соттардың дамуына теріс әсерін көрсетті.

- Қазақстан экономикасында кеңестік орталық жоспарлау жүйесінің мұрасы болып табылатын мемлекеттік кәсіпорындар (МК) және ірі жеке өнеркәсіптік және қаржылық конгломераттар үстемдік етеді. 1990 жылдардың басында барлық жұмыс күшінің 87% мемлекеттік кәсіпорындарда жұмыс істеді, ал жекешелендіру сияқты құрылымдық өзгерістер әлі алда болатын. Содан бері көптеген ірі өзгерістер болды, бірақ өтпелі кезең әлі аяқталған жоқ, мемлекеттің экономикадағы рөлін қайта анықтау, сонымен қатар жеке сектордың дамуын жеделдету маңызды міндеттер болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Blaug, M. (2000) Entrepreneurship Before and After Schumpeter, in Swedberg, R. (ed.) Entrepreneurship – The Social Science View, Oxford (Oxford UP), p.76 – 88.*
2. *Ахметова Г.М. История торговли и предпринимательства Казахстана в конце XIX – в начале XX века. Монография. - Усть-Каменогорск, 2012.- с.68-73.*
3. *Jeremy, David J. 1998. Business History of Britain, 1900–1990s. Oxford: Oxford University Press.- p.27-35.*
4. *Jones, Geoffrey and Wadhvani, R. Daniel, “Entrepreneurship,” in The Oxford Handbook of Business History, ed. Jones, Geoffrey and Zeitlin, Jonathan (New York, 2008), - p.501-528.*
5. *Утенков Г.Н., Барышная Н.А., Политические и социально-экономические причины и последствия распада Советского Союза. Актуальные проблемы современности: наука и общество №4, 2020. – с.63-65.*
6. *Сейсебаева Р.Б., Саитова Н.А., Политическая стабильность государства как условие устойчивого развития. Материалы конференции, 2020. - С.3-10.*
7. *Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы №131-І, 1997 жылы 19 маусымда қабылданды.*
8. *Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы заңның 3-бабының 1-тармағы.*
9. *Қазақстан Республикасының Жеке Кәсіпкерлік туралы Заңы. 1.01.2016 жылдан бері ҚР Кодексіне сәйкес күшін жойған.*
10. *Қазақстан Республикасының Жеке Кәсіпкерлік туралы Заңы. 1.01.2016 жылдан бері ҚР Кодексіне сәйкес күшін жойған. Жеке кәсіпкерлік туралы заңның 6-бабының 7-тармағы.*
11. *Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодекстің 24-бабының 3-тармағы.*
12. *Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодекстің 24-бабының 5-тармағы.*
13. *Назарбаев Н., Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017. –с. 41-43.*
14. *Об итогах развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане. <https://camonitor.kz/31811-ob-itogah-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-kazahstane.html>*
15. *Радаев В. Селекция кризиса. М.: Эксперт, № 25, 1998.- с.68-72.*
16. *Несипбаева К.Р. Методологические проблемы новейшей истории Казахстана: этнокультурный аспект. Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты хабаршысы. №3, 2013.*
17. *Nyssanbayeva A. Actual problem of cultural policy of Kazakhstan. The bulletin of the National Academy of science of Kazakhstan. №6, 2021- p.201.*
18. *Гуриев С. Неравные итоги реформ. Ведомости. №4, 2016.*

References:

1. *Blaug, M. (2000) Entrepreneurship before and after Schumpeter, in the book Swedberg R. (ed.) Entrepreneurship – a view of social sciences, Oxford (Oxford UP), pp.76-88.*
2. *Metova G.M. The history of struggle and entrepreneurship in Kazakhstan in the late XIX – early XX century. Monograph. - Ust-Kamenogorsk, 2012. - pp.68-73.*
3. *Jeremy, David J. 1998. Business history in the UK, 1900-1990. Oxford: Oxford University Press, pp.27-35.*
4. *Jones, Jeffrey and Wadhvani, R. Daniel, “Entrepreneurship”, in the Oxford Handbook of Business History, ed. Jones, Jeffrey and Zeitlin, Jonathan (New York, 2008), pp.501-528.*
5. *Utenkov G.N., Baryshnaya N.A., Political and socio-economic causes and consequences of the collapse of the Soviet Union. Actual problems of our time: science and society No. 4, 2020. – pp.63-65.*
6. *Seisebaeva R.B., Saitova N.A., Political stability of the state as a condition for sustainable development. Conference Proceedings, 2020. - pp.3-10.*

7. *Shagyn kasipkerlikti memlekettik koldau turaly" Kazakhstan Republikasyn Zany No.131-1, 1997 zhyly 19 mousymda kabyldandy.*
8. *Shagyn kasipkerlikti memlekettik koldau turaly zany 3-babynyn 1-tarmagi.*
9. *Kazakhstan Republikasyn Zhe Kasipkerlik turaly Zany. 1.01.2016 zhyldan beri KR Codexine saykes kushin zhoygan.*
10. *Kazakhstan Republikasyn Zhe Kasipkerlik turaly Zany. 1.01.2016 zhyldan beri KR Codexine saykes kushin zhoygan. Zheke kasipkerlik turaly zany 6-babynyn 7-tarmagi.*
11. *Kazakhstan Republikasyn Kasipkerlik codextin 24-babynyn 3-tarmagi.*
12. *Kazakhstan Republikasyn Kasipkerlik codextin 24-babynyn 5-tarmagi.*
13. *Nazarbayev N., Tauelsizdik dauiri. Astana, 2017. – pp. 41-43.*
14. *On the results of the development of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan.*
<https://camonitor.kz/31811-ob-itogah-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-kazahstane.html>
15. *Radaev V. Selection of the crisis. M.: Expert, No. 25, 1998. - pp.68-72.*
16. *Nesipbaeva K.R. Methodological problems of the modern history of Kazakhstan: ethnocultural aspect. Sh.Ualikhanov atyndagi tarikh zhane ethnology isititut khabarshysy. №3, 2013.*
17. *Nysanbayeva A. The actual problem of cultural policy in Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. No.6, 2021- p.201.*
18. *Guriev S. Unequal results of reforms. Vedomosti. №4, 2016.*